HARAKAT IMKONIYATLARINI HISOBGA OLGAN HOLDA NUTQIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISH: MAXSUS-PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Xusainova Maftuna Jaloliddinovna
Toshkent kimyo xalqaro universiteti
Namangan filiali 2- bosqich magistranti
+998943095884
Maftunajaloliddinovna@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada tayanch-harakat tizimida buzilishlari bo'lgan bolalarda nutqiy faollik va nutqiy motorikani rivojlantirishning maxsus-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Nutq apparati harakatlari, nafas-ovoz koordinatsiyasi, artikulyatsion aniqlik, nutq sur'ati va kommunikativ ishtirokni yagona tizim sifatida ko'rib chiqish zarurati asoslanadi. Shuningdek, logoped, pedagog, tibbiyot xodimi va oila hamkorligining ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar*: tayanch-harakat tizimi, nutqiy motorika, nutqiy faollik, artikulyatsiya, nutqiy nafas, logopedik yordam, individual yondashuv, maxsus pedagogika, inklyuziv ta'lim.*

DEVELOPING VERBAL ACTIVITY WHILE TAKING MOVEMENT CAPABILITIES INTO ACCOUNT: SPECIAL PEDAGOGICAL APPROACHES

Abstract: *This article analyzes the special pedagogical foundations for developing speech activity and speech-related motor skills in children with musculoskeletal disorders. It establishes the necessity of viewing the movements of the speech apparatus, respiratory-vocal coordination, articulatory precision, speech rate, and communicative participation as an integrated system. Furthermore, the importance of collaboration among speech therapists, educators, medical professionals, and families is highlighted.*

Keywords: *musculoskeletal system, speech-related motor skills, speech activity, articulation, speech breathing, speech therapy support, individual approach, special education, inclusive education.*

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С УЧЕТОМ ДВИГАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ: СПЕЦИАЛЬНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Аннотация: *В статье анализируются специальные педагогические основы развития речевой деятельности и речевой моторики у детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата. Обосновывается необходимость рассмотрения движений*

речевого аппарата, дыхательно-голосовой координации, точности артикуляции, темпа речи и коммуникативного участия как единой целостной системы. Кроме того, подчеркивается значимость взаимодействия между логопедами, педагогами, медицинскими специалистами и семьями.

Ключевые слова: *опорно-двигательный аппарат, речевая моторика, речевая деятельность, артикуляция, речевое дыхание, логопедическое сопровождение, индивидуальный подход, специальное образование, инклюзивное образование.*

KIRISH

Nutq bolaning ijtimoiy muhitga qo‘shilishi, bilim olishi, ehtiyojlarini ifodalashi va tengdoshlari bilan munosabat o‘rnatishida asosiy vositalardan biridir. Shu bois nutqni rivojlantirish masalasi faqat tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish bilan chegaralanmaydi. U bolaning muloqotga kirishishi, fikrni anglatishi, suhbatni davom ettirishi va kundalik vaziyatlarda mustaqil kommunikativ qaror qabul qilishini ham qamrab oladi.

Tayanch-harakat tizimida buzilishlari bo‘lgan bolalarda nutqiy rivojlanish manzarasi turlicha bo‘lishi mumkin. Ayrim bolalarda harakat cheklovi nutq apparati mushaklari faoliyatiga bevosita ta’sir etmaydi, boshqalarida esa markaziy nerv tizimi bilan bog‘liq holatlar sababli artikulyatsiya, nafas, fonatsiya va nutq harakatlarini muvofiqlashtirishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Shuning uchun barcha bolalarga bir xil mashqlar majmuasini tavsiya qilish ilmiy va metodik jihatdan to‘g‘ri emas. Izlanishningasosiy maqsadi tayanch-harakat tizimida buzilishlari bo‘lgan bolalarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda nutqiy motorika va kommunikativ faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlarni tizimlashtirish hamda amaliy metodik modelni taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nutqiy motorika - nutq hosil bo‘lishida ishtirok etadigan nafas, ovoz va artikulyatsiya tizimlarining o‘zaro muvofiqlashgan faoliyatidir. Nutqiy nafas havo oqimini boshqarish imkonini bersa, fonatsiya ovoz paychalari ishtirokida tovush hosil bo‘lishini ta’minlaydi. Artikulyatsion harakatlar esa lab, til, jag‘ va yumshoq tanglay ishtirokida nutq tovushlarining shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu komponentlarning uyg‘unligi nutqning ravonligi va tushunarliligiga ta’sir ko‘rsatadi. Tayanch-harakat tizimi buzilishlarining kelib chiqishi va darajasi turlicha bo‘lgani sababli ularning nutqqa ta’siri ham bir xil emas. Serebral falaj kabi markaziy nerv tizimi zararlanishi bilan bog‘liq holatlarda mushak tonusining o‘zgarishi, ixtiyoriy harakatlarning sekinligi yoki noaniqligi, harakatlar ketma-ketligini boshqarishdagi qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Bunday holatlarda dizartrik belgilar, tovushlarni noaniq talaffuz qilish, ovoz va nafasni

muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklar uchrashi ehtimoli mavjud. Biroq harakat-tayanch tizimidagi har qanday nuqson nutq buzilishi borligini anglatmaydi.

Nutqiy rivojlanishni baholashda tashxis nomidan kelib chiqib xulosa chiqarish o‘rniga, bolaning real nutqiy imkoniyatlari tekshiriladi. Jumladan, nutqni tushunishi, faol lug‘ati, tovush talaffuzi, bo‘g‘in tuzilishi, gap tuzishi, artikulyatsion harakatlarning aniqligi, ovoz sifati, nafas chiqarish davomiyligi, nutq tempi va muloqot tashabbusi o‘rganiladi. Zarur vaziyatlarda bolaning imo-ishora, ko‘rsatish, rasm yoki kommunikativ qurilmalardan foydalanish imkoniyati ham baholanadi.

Alohida e’tibor bolaning jismoniy holati va qulay joylashuviga qaratilishi lozim. Gavda va boshning barqaror holati, o‘tirish moslamasi, stol balandligi, ko‘zgu yoki ko‘rgazmali materialning joylashuvi mashg‘ulotda ishtirok etish imkoniyatiga ta’sir qilishi mumkin. Bunday moslashtirishlar fizioterapevt yoki tegishli tibbiyot mutaxassisi tavsiyasi bilan amalga oshiriladi. Pedagogik mashg‘ulot bolaning og‘rig‘i, charchashi yoki nafas olishiga noqulaylik tug‘dirmasligi kerak. Nutqiy qiyinchiliklarni aniqlash mezonlari: Diagnostik kuzatuvda quyidagi yo‘nalishlar ajratiladi:

1) nutqiy nafas va havo oqimini boshqarish;
2) ovozning kuchi, balandligi va davomiyligi;
3) lab va til harakatlarining aniqligi;
4) tovush va bo‘g‘inlarni ketma-ket talaffuz qilish;
5) nutq sur’ati va ritmi;
6) lug‘at, grammatik tuzilma va bog‘lanishli nutq;
7) kundalik muloqotdagi mustaqillik.

Ushbu ko‘rsatkichlar boshlang‘ich holatni qayd etish va keyingi o‘zgarishlarni baholashga xizmat qiladi. Nutqiy motorikani rivojlantirish texnologiyasi maqsadli, izchil va moslashuvchan jarayon sifatida tashkil etilishi kerak. Uning asosiy bosqichlari diagnostika, individual maqsadlarni belgilash, korreksion-rivojlantiruvchi faoliyat, kundalik vaziyatlarda mustahkamlash va monitoringdan iborat. Bosqichlar bir-birini to‘ldiradi; bolaning holati o‘zgarganida mashg‘ulot mazmuni qayta ko‘rib chiqiladi.

Dastlab logoped bolaning nutqiy va kommunikativ holatini kuzatadi, ota-onadan rivojlanish tarixi va kundalik muloqot xususida ma’lumot oladi. Tekshiruv qisqa topshiriqlar, tabiiy muloqot, rasm asosida suhbat, tovush va bo‘g‘inlarni takrorlash, artikulyatsion harakatlarni kuzatish orqali olib borilishi mumkin. Baholashda bolaning kuchli tomonlari ham qayd etiladi: masalan, nutqni yaxshi tushunishi, ko‘z bilan tanlov bildirishi, ayrim tovushlarni aniq talaffuz qilishi yoki ritmni tez ilg‘ashi. Individual maqsadlar aniq va kuzatiladigan shaklda ifodalanadi. “Nutqini yaxshilash” kabi umumiy maqsad o‘rniga “rasmli tanlov orqali ehtiyojini mustaqil bildiradi”, “logoped

ko‘rsatmasi bilan ikki-uch bo‘g‘inli so‘zni takrorlaydi” yoki “tanish iborani nafas va ovozni muvofiqlashtirib aytadi” kabi vazifalar belgilanadi. Maqsad bolaning yoshi, qiziqishi, harakat imkoniyati va charchash darajasiga mos bo‘lishi lozim. Artikulyatsion mashqlar lab, til va jag‘ harakatlarini nutqiy vazifaga moslashtirishga yo‘naltiriladi. Masalan, lablarni yengil yumish-ochish, tabassum holatiga keltirish, tilni oldinga chiqarish yoki yuqori lab tomonga yo‘naltirish kabi sodda topshiriqlar ko‘zgu va logoped namoyishi yordamida bajarilishi mumkin. Har bir mashq tovush yoki bo‘g‘in bilan bog‘langanda uning nutqiy maqsadi aniq bo‘ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nutqiy motorika mashqlari alohida, mazmunsiz takrorlashga aylanib qolmasligi kerak. Ular so‘z, gap va muloqot vaziyatlari bilan bog‘langanda bolaning nutqiy faolligi ortadi. Masalan, “ma”, “ol”, “ber” kabi sodda bo‘g‘in va so‘zlar o‘yinchoqni so‘rash, tanlash yoki navbat kutish vaziyatida ishlatiladi. Rasm asosida predmet nomini aytish, harakatni ifodalash, qisqa gap tuzish va savolga javob berish mashqlari ham nutqiy motorikani funksional nutq bilan bog‘laydi. Og‘zaki nutqi cheklangan bolalar uchun rasmli kartochkalar, kommunikativ kitobcha, imo-ishora, ko‘rsatish va moslashtirilgan elektron vositalar qo‘llanishi mumkin. Muqobil va qo‘shimcha kommunikatsiya vositalari bolaning muloqot huquqini ta’minlaydi; ulardan foydalanish og‘zaki nutqni rivojlantirishga to‘sqinlik qilmaydi. Aksincha, bola o‘z fikrini bildira oladigan muhit yaratilganda uning muloqot tashabbusi va ijtimoiy ishtiroki qo‘llab-quvvatlanadi.

O‘yin texnologiyalari mashg‘ulotni bolaning qiziqishiga moslashtirishga yordam beradi. “Kim nima dedi?”, “Rasmni tanla”, “Eshit va top”, “So‘zni davom ettir” kabi o‘yinlarda eshitish, ko‘rish va nutqiy javob birgalikda ishlatiladi. Multisensor yondashuvda predmet, rasm, tovush, ritm va harakat belgilaridan maqsadga muvofiq foydalaniladi. Bunda ortiqcha rang, shovqin yoki bir vaqtning o‘zida ko‘p ko‘rsatma berishdan saqlanish kerak. Quyidagi model logopedik mashg‘ulotni rejalashtirish uchun metodik namuna sifatida taklif etiladi. Mashg‘ulot davomiyligi va topshiriqlar soni bolaning yoshi, sog‘lig‘i, diqqat barqarorligi hamda mutaxassis tavsiyasiga qarab belgilanadi. Jadvaldagi faoliyatlar barcha bolalar uchun majburiy emas; ular individual tanlov asosida qo‘llanadi.

Bosqich	**Mashg‘ulot mazmuni**	**Kuzatiladigan natija**
Tashkiliy-moslashtirish	Qulay o‘tirish/joylashish, ko‘rish va eshitish tayanchlarini tayyorlash,	Bola mashg‘ulotga qulay va xavfsiz holatda qo‘shiladi.

	bolaning kayfiyatini aniqlash.	
Nafas-ovoz	Qisqa unli tovush, bo‘g‘in yoki tanish iborani tabiiy nafas chiqarish bilan aytish.	Nafas va ovoz muvofiqligi kuzatiladi.
Artikulyatsiya	Ko‘zgu asosida lab va tilning imkoniyatga mos harakatlari, tovush bilan bog‘langan mashqlar.	Harakat aniqligi va taqlid qilish darajasi qayd etiladi.
Ritm va talaffuz	Ritmik she’r, bo‘g‘in zanjiri, so‘z va qisqa gapni takrorlash.	Nutq sur’ati va talaffuz tushunarliligi baholanadi.
Kommunikativ yakun	Rasm tanlash, savolga javob, ehtiyojni so‘z/imo/ramz bilan ifodalash.	Bolaning mustaqil muloqot tashabbusi aniqlanadi.

Mashg‘ulotning mazmuni bolaning holatiga qarab qisqartirilishi yoki ayrim bosqichlar boshqa kunga ko‘chirilishi mumkin. Eng muhim talab - topshiriqning maqsadi aniq bo‘lishi va bola muvaffaqiyatni his qilishi. Har bir kichik urinish ijobiy baholanadi; noto‘g‘ri talaffuz uchun tanbeh berish yoki bolani tengdoshlari bilan solishtirish tavsiya etilmaydi. Nutqiy rivojlantirish jarayonida logoped yetakchi mutaxassis bo‘lsa-da, natijaga erishish ko‘p tarmoqli hamkorlikni talab etadi. Nevrolog va pediatr bolaning umumiy holati hamda tibbiy cheklovlarni hisobga olishga yordam beradi; fizioterapevt qulay joylashish va harakat xavfsizligi bo‘yicha tavsiya beradi; psixolog motivatsiya va hissiy holatni qo‘llab-quvvatlaydi; pedagog esa mashg‘ulotda o‘rganilgan kommunikativ ko‘nikmalarni kundalik ta’lim jarayoniga kiritadi. Ota-onalarga uyda bajariladigan mashqlarni ko‘p va uzoq takrorlatish emas, balki kundalik tabiiy vaziyatlarda muloqot imkoniyatini yaratish tavsiya etiladi. Bolaga tanlov berish, javob uchun vaqt ajratish, uning imo-ishora yoki tovush orqali bildirgan xabarini tushunishga harakat qilish va muvaffaqiyatini rag‘batlantirish muhim. Uy mashqlari logoped bilan kelishilgan, qisqa va xavfsiz bo‘lishi lozim.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, tayanch-harakat tizimida buzilishlari bo‘lgan bolalarda nutqiy motorikani rivojlantirish individual, kompleks va funksional

yondashuvni talab etadi. Nutqiy nafas, ovoz, artikulyatsiya, ritm, lug‘at va kommunikativ ko‘nikmalar bir-biridan uzilgan holda emas, balki bolaning real hayotiy muloqot ehtiyojlari bilan bog‘liq tarzda rivojlantirilishi lozim. Har bir bolaning nutqiy imkoniyati va harakat cheklovi turlicha bo‘lgani sababli yagona mashqlar to‘plamini barcha bolalarga tatbiq etish mumkin emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. - https://lex.uz/docs/5013007

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. - https://lex.uz/docs/5044711

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. - https://lex.uz/docs/-5679836

4. O‘lmasova O.I., Isodullayeva I.S. Tayanch-harakat a’zolarida nuqsoni bo‘lgan (BSF) bolalarda nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari // Fergana Methodical 5. Isodullayeva I. Korreksion-rivojlantiruvchi texnologiyalar harakat-tayanch tizimida muammolari bo‘lgan bolalar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishning tarkibiy qismi sifatida // Zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari va neyropsixolingvistika muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. — Farg‘ona, 2024.